

1994-4233 ISSN

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ МАСАЛАЛАРИ

ЖУРНАЛ 2002 ЙИЛИ
ТАШКИЛ ЭТИЛГАН

ЙИЛИГА 4 МАРТА
ЧИҚАДИ

2018/1

Т О Ш К Е Н Т — 2018

Меҳринисо АБУЗАЛОВА

“СОДДА ГАП ҚОЛИПИ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ” МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШДА ЯНГИЧА ЁНДАШУВ

Замонавий таълимни ташкил этишга қўйиладиган муҳим талаблардан бири ортиқча куч сарф этмай, қисқа вақт ичида юксак натижаларга эришишдир, бу талабни юзага келтиришда педтехнологиялар тўла ишончли восита бўла олади. Мақолада тавсия қилинган интерфаол методлардан ўринли фойдаланиш таълим олувчида мантиқий фикрлаш, мавжуд фойларни синтезлаш, таҳлил қилиш учун кенг имконият яратишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: инновацион таълим, ўқув жараёни, график органайзерлар, “Венн диаграммаси”, “Инсерт”, “Кластер”, “Нима учун?”, “Қандай?” таълим самарадорлиги, содда гап, қолип, нутқ.

Одним из наиболее важных требований к организации современного образования является достижение высоких результатов за короткое время без чрезмерных усилий, и педагогические технологии могут стать надежным средством для создания этого спроса. Использование рекомендуемых интерактивных методов в статье поможет студентам иметь более широкую перспективу логического мышления, синтеза, анализа существующих идей.

Ключевые слова: инновационное обучение, образовательный процесс, графические органайзеры, «Венн диаграмма», «Инсерт», «Кластер», «Почему?», «Как?» эффективность, простое предложение, модель, речь.

One of the most important requirements for the organization of modern education is the achievement of high results in a short time without excessive efforts, whereas pedagogy can become a reliable means for creating this demand. Using the recommended interactive methods in the article will help students to have a broader perspective of logical thinking, synthesis, analysis of existing ideas.

Key words: innovative education, educational process, graphic organizers, “Venn diagram”, “Insert”, “Cluster”, “Why?”, “How?” efficiency, simple sentence, model, speech

“Инновацион таълим” деганда одатда ўқув жараёнига янги (фойдали) элементлар олиб кириш тушунилади. Шунинг учун таълим тизимида инновация ўзгартириш билан бевосита боғлиқ.

“Ҳозирги ўзбек тили” фанини ўқитишдан мақсад Давлат Таълим Стандартлари асосида бўлғуси филологларга ўзбек тилининг фонетик қурилиши, фонетик қонуниятлари, лугат таркиби, лексик-семантик гуруҳлари, лугатчилик ма-

Меҳринисо Абузалова – БухДУ ўзбек тилишунослиги кафедраси доценти, филология фаилари номзоди.

саласи, морфемик қурилиши, сўз ясалиши тизими, сўз туркумлари, синтактик қурилиши, яъни

ўзбек тилининг синтактик тизими, сўз бирикмаси, сода гап синтаксиси, қўшма гап синтаксиси юзасидан изчил илмий-назарий маълумот беришдан, имманент имконият сифатида уларнинг онгида жойлашган ифода воситаларини етказишдан иборат.

Талабалар юқоридаги билим, кўникма ва малакаларни пухта ўзлаштиришлари учун фанни илғор инновациялар, хорижий таълим тажрибаларига таянган ҳолда тақдим этиш педагогдан инновацион ва ахборот технологияларини чуқур ўзлаштирганликни ва педагогик маҳоратни талаб этади.

“Сода гап қолини ва унинг турлари” мавзусини ўқитишда график организацонерлар: “Балиқ скелети”, “БББ”, “Концептуал жадвал”, “Вени диаграммаси”, “Инсерт”, “Кластер”, “Нима учун?”, “Қандай?” ва бошқа чизмалардан фойдаланиш таълим самарадорлигини оширади.

Қуйида мана шундай методларнинг бир нечтаси билан танишиб ўтамиз.

«Инсерт» методи. Бу ўзлаштирилиши кўзда тутилган янги мавзу бўйича ўқувчиларнинг муайян тушунчаларга эгалликларини аниқлаш ва уларда матнга нисбатан таҳлилий ёндашиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Жумладан, талабаларга қуйидаги янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн-топшириқ берилган бўлади:

Гап — кишиларнинг бир-бирига фикр, ахборот узатиш учун ишлатадиган асосий бирлик бўлиб, фикр ифодалашнинг энг оддий ва типик кўринишидир. Гап сўзловчи учун фикр ифодалаш ва ахборот узатиш, тингловчи учун ахборот қабул қилиш воситаси саналади. Киши онгида фикр тушунчалар асосида тикланади. Бу фикр нутқда гап сифатида юзага чиқади. Фикр тушунчалардан ташкил топганлиги каби гап ҳам тушунчаларнинг формаси саналган сўз ва сўз бирикмалардан тузилади. Гапнинг ташкил этувчилари сўз бирикмаларидир. Гапнинг ифода мақсадини ўзгартирувчи воситалар гап таркибига киритилса ҳам, синтактик қурилишига путур етказмайди (масалан, сўроқ оломшлари, юкламалар). Эгасиз гаплар [WПм] гапларда кесим таркибидаги (Пм)нинг шахс-сон маъноси ўта кучсизланиб, гап таркибидаги эганинг мутлақо бўлмаслигини келтириб чиқаради. Семантик-функционал шаклланган гап ([WП]) ҳам эгасиз гапнинг алоҳида кўриниши: 1. — Бугун бормоқчимисан? — Ҳа. 2. — У ҳам бормоқчими? — Албатта. 3. — Китобни оласанми? — Бўлмасам-чи!

Гуруҳларга бўлинган талабалар ҳамкорлиги остида қуйидаги инсерт жадвали катаклари тўлдирилади.

“Инсерт” жадвали

В	—	+	?
(бу мен билган маълумотларга мос)	(бу мен билган маълумотларга зид)	(мен учун бу янги маълумот)	(мен учун бу фикр тушунарсиз; маълумотни аниқлаш, тўлдириш зарур)
Гап — кишиларнинг бир-бирига фикр, ахборот узатиш учун ишлатадиган асосий birlik бўлиб, фикр ифодалашнинг энг оддий ва типик кўринишидир.	Гапнинг ифода мақсадини ўзгартувчи воситалар гап таркибига киритилса ҳам, синтактик қурилишига путур етказмайди (масалан, сўроқ оломплари, юкламалар).	Эгасиз[ВПМ] гапларда кесим таркибидаги (Пм)нинг шахс-сон маъноси ўта кучсизланиб, гап таркибидаги эганинг мутлақо бўлмаслигини келтириб чиқаради.	Семантик-функционал шаклланган гап([ВП]) ҳам эгасиз гапнинг алоҳида кўриниши: 1. - Бугун бормоқчимисан? - ҳа. 2. - У ҳам бормоқчими? -Албатта. 3. - Китобни оласанми? - Бўлмасам-чи!

Кейс методи ишлаб чиқаришда содир бўладиган, аниқ муаммоли вазиятнинг тафсилотидир. Бунда топшириқ белгиланади, талабалар 4-6 кишидан иборат микрогурӯҳларга ажратилади, гуруҳлараро мунозара ташкил қилинади, вазият ечими тўғрисида фикр эшитилади, талабалар экспертлар томонидан баҳоланади. Машғулот бўйича хулосалар чиқарилади.

“Содда гап қолини ва унинг турлари” мавзусига оид кейс:

Муаммо: Квалент, ионли, металл боғланиш — лексик-семантик, грамматик, синтактик бирикувлар.

Вазият (ўқув машғулотини асосида):

Кейс методи ишлаб чиқаришда содир бўладиган, аниқ муаммоли вазиятнинг тафсилотидир. Бунда топшириқ белгиланади, талабалар 4-6 кишидан иборат микрогурӯҳларга ажратилади, гуруҳлараро мунозара ташкил қилинади, вазият ечими тўғрисида фикр эшитилади, талабалар экспертлар томонидан баҳоланади. Машғулот бўйича хулосалар чиқарилади.

Ўқитувчи талабаларга кимё фанидаги кимёвий боғланиш ҳақидаги таълимот хусусида фикр юритиб, ҳозирги кимё фанининг энг марказий масалаларидан бири эканлигини таъкидлайди. Валентлик атамаси ва тушунчаси ilk бор кимё фанида қўлланила бошланиб, 1853 йилда инглиз кимёгари Эдуард Франкелд томонидан олиб кирилди. Кимё фанида бирор элемент атомининг бошқа элемент атомлари билан бирика олиш қобилияти деб тушунилади (Ўзбек тилининг изоҳли дугати. — М., 1981. — 172 б.). Валентлик — элементнинг муҳим миқдорий тавсифи (Асқаров И. ва б. Кимё. 7-синф дарслиги. — Т., Шарқ, 2005. — Б. 31.). Чунончи, рус кимёгари А.М.Бутлеровнинг элементларнинг кимёвий

тузилиш назариясини кашф қилишида валентлик назарияси муҳим ўрин тутди. Д.И.Менделеев кимёвий элементларнинг даврий системасидаги ўрни билан валентлик ўртасида боғланиш борлигини исботлади ҳамда фанга ўзгарувчан валентлик тушунчасини киритди.

Ўқитувчи: Кимё фанида “бир валентли”, “икки валентли”, “кўп валентли” каби атамалар ҳам ишлатилади. Ушбу тушунча тилшуносликда лисоний бирликларнинг ҳали юзага чиқмаган бирикувчанлик-бириктирувчанлик имкониятлари сифатида қаралувчи лисоний ҳодисага нисбатан қўлланилди. Буни қандай тушуниш керак?

Талабалар: Валентлик сўзи латинча “валентиа” лексемасидан олинган бўлиб, “куч” деган маънони англатади. Физика фанидан маълумки, куч — ўзаро таъсир ва боғланиш демакдир. Кимёда валентлик(лар) сонини аниқлашда маълум бир элемент (бир) атомининг модда (молекула) таркибида водороднинг (H) неча атоми билан бириқиши назарда тутилади. Чунончи, H₂O (сув) молекуласида кислород атоми (O) икки валентли бўлиб, у водород (H) атомининг иккитаси билан бириккан. Демак, сув формуласида кислород икки валентли (H₂)дир:

Тилшуносликка ҳам ўтган асрнинг 40-йилларидан татбиқ этила бошланган. Сўзлар ва гаплар бирикувида ҳам валент боғланиш бор.

Шундан сўнг талабалар ўз жавобларини изоҳлашга киришдилар. Хулосалар турлича бўлди. Ўқитувчи ечимга ойдинлик киритиш учун талабаларга миникейс ва топшириқларни эълон қилди:

- 1) С.Д.Каснелсон - «О грамматической категории» асари;
- 2) кимёда бир элемент атомининг бошқа элемент атоми билан боғланиши - тилшуносликда лексеманинг бошқа лексема билан боғланиши;
- 3) Л.Тенер қарашлари;
- 4) лексик валентлик.

Савол ва топшириқлар:

1. Кимёвий валентликни тил ҳодисаларига боғлаб ўрганган олимлар ҳақида нима биласиз?
2. Валентликнинг синтагматик муносабат билан алоқадор томонлари нимада?
3. Лексик, грамматик, синтактик валентликлар ҳақида гапиринг.
4. Гап таркибида сўз бирикмалари бўлади. Шу ўринда ҳам валентлик ҳақида гапирса бўладими?

Кейс ечими:

Фанда жуда кўп кашфиёт ва қонуниятлар Шарқда очилиб, Фарбда нашъу наво топиб, кейин фарбона бўлиб, Шарққа қайтганидек, валентлик назарияси асосларининг ватани ҳам Шарқдир. Валентлик назарияси тарихи, унинг ўзбек тилшунослигида оммалашини масаласи профессор С.Муҳаммедованинг тадқиқот

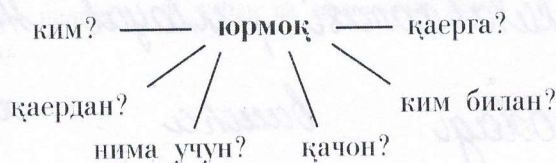
ишида батафсил ёритилган. С.Мухаммедова тавсифи бўйича бу назариянинг қисқача тарихи қуйидагича:

Тил ҳодисаларида валентлик қонуниятларининг мавжудлиги даставвал вербосентризм вояси билан уйғун ҳолатда тушунтирилган бўлса, XIX аср охиридан бошлаб, бу соҳада жиддий изланишлар юзага келди. Жумладан, А.М.Пешковский асарларида феъл бошқаруви тўғрисида, Фитрат лингвистик қарашларида кесимнинг марказий бўлаклиги ва гаптаги тўлдирувчилар иштирокининг унга боғлиқлиги масалалари ёритилган бўлса, француз тилшуноси Л.Тенер валентлик тушунчасининг назарий асосларини ишлаб чиқди.

Сўзларнинг бирикиш қонуниятлари, валентликни тавсифлаш методикаси, айниқса, Германияда немис тилшунослари томонидан кенг тадқиқ қилинган. Бу соҳада Г.Хелбиг, А.Балвег-Шрамм, Г.Шумахер каби олимларнинг хизмати беқиёс.

Сўзнинг маъновий (лексик-семантик) валентлиги тушунчаси ўтган асрнинг 20-30-йилларида шаклланди ва жуда тез оммалашди. XX асрнинг 40-йилларида совет тилшунослигига валентлик тушунчасини С.Д.Каснелсон олиб кирди. Маъновий (семантик) ва синтактик, лисоний ва нутқий валентлик талқини устида олимлар ўртасида узоқ йиллар баҳс давом этди. Мазкур жиддий масала ечимини ўзбек тилшуноси Р.Расулов ва олимнинг издошлари беришди. Олим масалани лисон-нутқ, имконият-воқелик, сабаб-оқибат диалектикаси аспектида талқин этиб, лисоний (семантик) валентлик ҳодисасини имконият, синтактик (нутқий) валентликни воқелик сифатида баҳолади. Шу билан бирга валентлик ҳодисасининг ҳам семантика, ҳам синтаксисга дахлдорлиги диалектик нуқтайни назардан очиб берилди.

Лисоний валентлик сўзнинг семантик структурасида мужассамланган яширин имконият, моҳият, умумийлик, заруриятдир. Нутқий валентлик эса лисоний валентликнинг рўёбга чиқишидир. Масалан, юрмоқ лексемаси ўз маъновий хусусиятларига кўра бир қатор сўзлар билан аниқланишни талаб этади — юриш ҳаракати кимнингдир томонидан, маълум бир мақсадда, қай бир макон, замон, тарз, шароитда, маълум бир восита билан бажарилади (қар.: чизма):

Шу асосда юрмоқ феъли мана шу маъноларни ифодалайдиган — сўроқларга жавоб бўла оладиган сўзлар билан бирикиш қобилиятига эга. Бу лисоний, маъновий қобилиятдир. Нутқда, қўлланилишда мана шу имконият муайян моддий шаклда воқеланади. Бундай воқеланишда жуда катта ранг-баранглик мавжуд. Мана шу муайян воқелик семантик (лисоний) имкониятнинг нутқий воқеланиши бўлиб, синтактик (нутқий) валентликни ташкил этади ва шу асосда нутқда гаплар воқеланади. Грамматик валентлик деганда — морфологик шаклнинг ва синтактик мавқе (позиция)нинг ўзига хос бирикувчанлиги, бошқа сўз

ёки бўлак билан кенгайтириши талаб қилиши ва лексеманинг семантик-синтактик валентлигига таъсири, уни ўзгартириши тушунилади. Чунончи, “Салиманинг китоби” сўз бирикмасида биринчи тобе компонент облигатор валентликка эга ва эгалик қўшимчали ҳокимни талаб қилади, эгалик қўшимчали ҳокимсиз меъёрий нутқда тўлиқ шаклда воқелана олмайди. Иккинчи компонент эса қаратқич келишиги шаклидаги тобе компонент билан бирикиш имкониятига, яъни имконий (факультатив) валентликка эга ва “Салиманинг китоби” сўз бирикмасида икки грамматик шакл – облигатор валентликли қаратқич шаклининг ва имконий (факультатив) валентликли эгалик шаклининг валентликлари ўзаро уйғунлашади. Шунинг учун валентлик нуқтайи назаридан “Салиманинг китоби” сўз бирикмасининг моделини қуйидагича кўрсатиш мумкин: [грамматик шаклнинг облигатор валентлиги + грамматик шаклнинг факультатив валентлиги].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили//Халқ сўзи.-2017.- б.яв. –Б.1.
2. Бальвег-Шрамм А., Шумахер Г. Словарь глагольных валентностей на семантической основе//Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск ХИВ. Проблемы и методы лексикографии. – М.: Прогресс, 1983. – С. 201-226.
3. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. – Т., Педагог, 2004.
4. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности //Ж. Вопросы языкознания. – М., 1987 – № 3. – С. 21.
5. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
6. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Т., 1989. – 141 б.
7. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Т., Университет. – 2006.
8. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1978. – 257 с.
9. Эгамбердиева Н., Исмоилова Д., Шарипова Н. Педагогика коллежлари таълим мазмунини прогностика қилиш. – Т., “Фан ва технология”, 2011. – 56 б.
10. www.pedagog.uz